ڇا ڀارت مان سنڌي ٻولي ختم ٿي سگهي ٿي ؟

هي بحث ڪو نئون نہ آهي، پر گذريل پنجن ڇهن سالن کان وٺي جيئن ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ويزا ۾ نرميءَ کان پوءِ، ٻنهي ملڪن ۾ سنڌي اديبن جي اچ وڃ ۾ آساني ٿي آهي ۽ انڊوپاڪ جي اديبن جي 2004ع ۾ ڪنويشن کان پوءِ ٻنهي ملڪن مان سنڌي اديب ۽ شاعر اچڻ وڃڻ لڳا آهن، تيئن هي بحث وڌيڪ تيز لڳو آهي. ڪي ٿي اين تان سنڌي زبان جي مهان شاعر 'ارجن حاسد' ۽ ٻئي ساٿيءَ جي ڪلڪتي ۾ ورتل انٽرويوءَ ۾ مون ڏٺو تہ ڀاءُ 'ارجن حاسد' بہ تمام گهڻو نااميد پئي نظر آيو ۽ هن ڳالهہ تي گهڻو زور ٿي ڏنائين تہ ڀارت ۾ سنڌي ڀاشا جو ڪو بہ مستقبل ڪونهي. جيتوڻيڪ مون ممبئي، پوني، دهليءَ، آگري ۽ ٻين شهرن جي سفر تي اُتي ادبي ڪانفرنسن ۾ اهو محسوس ڪيو تہ اهڙو حال تہ اسان وٽ بہ آهي. اسان وٽ بہ ڪراچي، حيدرآباد، سکر، ميرپورخاص، نوابشاهہ ۽ ٻين وڏن شهرن ۾ انگريزي ميڊيم اسڪولن ۾ هتي جا سرنديءَ وارا وڏيرا، ڪامورا، وڪيل، ڊاڪٽر ۽ جج پنهجن ٻارن کي سنڌي ڪونہ پڙهائين. ايتري قدر جو حيدرآباد ۾ قاسم آباد جهڙي سؤ في صد سنڌي وسنديءَ واري علائقي ۾ پنجهتر سيڪڙو ٻار گهرن ۾ اردو ڳالهائين. اُن جي مقابلي ۾ ڀارت ۾ 'الهاس نگر' ۾ گهرن ۾ نوانوي سيڪڙو ٻار سنڌي ڳالهائين. خطرو تہ هتي وڌيڪ آهي.

مون ٽماهي "سپون" جي اپريل- مئي- جون 2006ع واري پرچي ۾

ياءُ پريتم ورياٽيءَ جو مضمون پڙهيو جيڪو هن راجستان جي جيسلمير واري خطي جي 1987ع ۾ ڪيل سفر جي باري ۾ لکيو آهي. ان کان پوءِ راجستان، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ ۾ سنڌي جاتين جي هزارين سالن کان آباد هجڻ جي باري ۾ ڪيترو ئي مواد منهنجي نظر مان گذريو آهي، جنهن مان ڪي ڳالهيون مون پنهنجي هن مقالي ۾ شامل ڪيون آهن. ياءُ پريتم ورياٽيءَ جي مضمون جو عنوان آهي: "جيسلمير سرحد جو تهذيبي اپياس (1987ع)"۔ منهنجيءَ دل ۾ ورهين کان اها ئي آشا رهي آهي تہ ڀارت جي اجمير، جوڌپور، جيسلمير، ميواڙ مارواڙ ۽ ٻارميڙ کان سواءِ ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ وارا ڪيتر جيڪي هونئن تہ مون خوابن ۾ ڏٺا آهن، پر دل چاهي ٿي تہ روبرو وڃي انهن ماڳن ۽ مڪانن جو ديدار ڪجي. پريتم ورياٽي صاحب جي مضمون، منهنجي پياس اُجهائڻ جي بدران، اُن ۾ ويتر واڌارو ڪيو آهي.

منهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافيءَ" ۾ مون، ولئم ولبر فورس ۽ ٻين ڪتابن جي مدد سان ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي پراڻين رياستن، ڄامر نگر، راڄڪوٽ، گونڊل، جهوناڳڙهہ، هالار مانا وادر ۽ درول وغيره جي باري ۾ ڪجهہ ڄاڻ ڏني هئي.(1)

تاريخ جا ڄاڻو ٻڌائين ٿا تہ راجستان جي اولهہ واري خطي يعني جوڌپور، جيسلمير، مارواڙ ميواڙ ۽ بيڪانير کان سواءِ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ سان، سنڌ جا تمام پراڻا رشتا ۽ ناتا رهيا آهن. انگريزن تہ انهن رشتن ۽ ناتن جي باري ۾ گهڻو ئي ڪجهہ لکيو آهي، پر ورهاڱي کان پوءِ ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي اديبن ۽ کوجنا ڪندڙن مان منهنجي پياري دوست سرڳواسي ڊاڪٽر پرسي گدوانيءَ، پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻيءَ ۽ سنڌ مان راءِ چندر چيلهاريءَ ۽ منگهارام اوجها کان سواءِ منهنجي ياءُ هيري ٺڪر، ڄهمون ڇڳاڻيءَ، ڊاڪٽر ڄيٺي لالوانيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ نياڻيءَ ڊاڪٽر ڪشني ٿلوانيءَ ڀارت ۾ سنڌي ٻوليءَ کي قائم ۽ رواج ۾ رکڻ لاءِ واکاڻ جوڳو ڪم ڪيو آهي. مثال طور: هيري ٺڪر صاحب، هرياڻا رياست جي هڪ 'مَٺ' مان سنڌ جي جهوني شاعر قاضي قادن جا 112 بيت هٿ ڪيا(2). هوڏانهن راڄڪوٽ مان، ڄهمي ڇڳاڻيءَ مهمامتي پراڻ ناٿ جي واڻيءَ جا تمام گهڻا بيت هٿ

ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپايا [3]. ورياٽي صاحب بلڪل درست لکيو آهي تہ:

"سنڌ، جيسلمير، ٻارميڙ، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ هڪ ڪامن ڪلچرل زون آهي. سمي سمي تي تاريخي، جاگرافيائي، سماجي ۽ سياسي حالتن جي ڦيرڦار جي باوجود، تهذيب جي لحاظ کان هيءَ سڄي ايراضي هڪ ئي يونٽ پئي رهي آهي." [4]

ورياٽي صاحب بہ انهيءَ راءِ جو آهي تہ هن وشئہ (موضوع) تي هڪ ڌار مضمون لکڻ جي ضرورت آهي، پر منهنجي خيال ۾ هڪ مضمون نہ، پر هن وشئہ تي ڪيئي مضمون، بلڪ ڪيئي ڪتاب لکي سگهجن ٿا.

لطيف سائينءَ جي ڪلام جو جڏهن ابياس ڪجي ٿو تہ پتو پوي ٿو تہ جوڌپور، جيسلمير، ٻارميڙ، ميواڙ، مارواڙ کان سواءِ لطيف سائين ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا بہ ڪيئي ماڳ ۽ مڪان گهميو هو. هن جهوناڳڙهہ جي مشهور تاريخي ۽ ڪلچرل داستان 'سورٺ ۽ راءِ ڏياچ' کان سواءِ ڪڇ جا ڪارا ڏونگر، لاکو ڦلاڻي، لاکو ۽ اوڍڻ، ڄولا مارو دوارڪا جي مشهور بندر جو پنهنجي رسالي ۾ بيان ڪيو آهي. دوارڪا جو ذڪر ڪندي لطيف سرڪار فرمايو آهي:

نانگا نانيءَ هليا، هنگلاجان هلي،
ديکي جن دوارڪا، مهيسڻ ملي،
آڳي جن علي، آءٌ نہ جيئندي اُن ري.

لطيف سائين جو جيسلمير لاءِ چيل هي بيت، جيسلمير جي تاريخ، تهذيب، سماجي ۽ ثقافتي توڙي رومانوي موضوع طرف اشارو تہ ڪري، پر ان سلسلي ۾ تحقيق ڪرڻ جي ضرورت آهي. لطيف سائين فرمائي ٿو:

تن جيسلميرياڻين جس، جي لي الله ڪارڻ لَنديون.

ساڳيءَ طرح لطيف سائينءَ جو جيسلمير کان مومل جي ماڳ، لُڊاڻي تائين پهچڻ ۽ پنهنجي رسالي جي سُر مومل راڻي ۾ لُڊاڻي جي پراڻن محلن ۽ ماڙين جو ذڪر پڻ اهميت رکي ٿو جنهن جو احوال ڀاءُ پريتم

ورياڻيءَ بہ لکيو آهي. مومل جو ماڳ لُڊاڻو جيسلمير جي ويجهو آهي. ڍولا ماروءَ جو قصو بہ انهيءَ پاسي جو آهي. لطيف جي سُورمي ليلا بہ انهيءَ طرف جي هئي تہ وري ڪؤنرو بہ اُتان ئي آئي هئي. هاڻ سوال ٿو پيدا ٿئي تہ اهي تاريخي يا نيم تاريخي احوال ڪير لکندو؟ انهيءَ موضوع تي ڪوجنا ڪير ڪندو؟

پريتم ورياڻي صاحب، جيسلمير ۽ ٿر جي ماڻهن جي لباس ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو سهڻو ذڪر ڪيو آهي، هُو لکي ٿو تہ:

"اڄ جي سنڌ ۾ ڪافي جاتيون، پنجاب، جوڌپور، جيسلمير، ٻارميڙ، بيڪانير ۽ ڪڇ ڪانياواڙ کان صديون اڳ لڏي آيون هيون ۽ سنڌي ٻڻجندي بہ هُو الڳ نظر ايندا آهن." (5)

ورياڻي صاحب جيسلمير جي لنگهن، ميراثين ۽ مڱڻهارن جو ذڪر ڪيو آهي. مڱڻهارن جي باري ۾ 1992ع ۽ 2002ع ۾ پي.ايچ ڊيءَ لاءِ پيش ڪيل ٻن تحقيقي مقالن ۾ بہ ذڪر ڪيو ويو آهي. پهريون مقالو ڊاڪٽر جيني لالواڻيءَ جو آهي. ڊاڪٽر جيني 1992ع ۾ پي ايچ ڊي لاءِ هي مقالو ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ پيش ڪيو هو جنڪو پوءِ ڇپايو بہ هئائون، جنهن جي هڪ ڪاپي 2004ع ۾ مون کي ممبئيءَ ۾ ڏني هئائين. هن ڏس ۾ ٻيو مقالو نياڻيءَ ڪشني پي ايچ. ڊيءَ لاءِ جوڌپور يونيورسٽيءَ ۾ 2002ع ۾ پيش ڪيو هو. اهو مقالو تہ مون ڏٺو نہ آهي، پر ڊاڪٽر ڪشنيءَ جو سپون رسالي ۾ آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر2004ع ۾ ڇپيل مقالو منهنجي نظر مان گذريو آهي. هن مقالي جو عنوان آهي: "راجستان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا- ڳائيندڙ". حقيقت ۾ نياڻي ڪشنيءَ جي مقالي، مون کي منهنجي هن مقالي لکڻ لاءِ همٿايو. آشا اٿم تہ جڏهن بہ منهنجو اجمير شريف وڃڻ ٿيو تڏهن هن نياڻيءَ جي گهر وڃي سندس پيشاني چُمندس.

اڳ ۾ عرض ڪري آيو آهيان تہ سنڌ، ڪڇ، ڪانياواڙ ۽ راجستان جي اولهہ واري ايراضيءَ سان سنڌ جا لڳ لاڳاپا، عيسوي سن کان بہ اڳ جا ثابت ٿين ٿا. ايتڪن، سنڌ گزيٽيئر ۾ ڄاڻائي ٿو تہ:

"ڪڇ جو رڻ سنڌ جي ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اوڀر جي سرحد

آهي، جا راجپوتانا کان سمنڊ تائين پکڙيل آهي. اڄ ڪلهه اهو خطو ڪلر ٻڌجي ويو آهي، پر سڪندر اعظم جي هن خطي ۾ اچڻ وقت اهو خطو هڪ نار جي شڪل ۾ هو. اُن نار ۾ سنڌو درياءَ جي پراڻ شاخ، ڪوري ڪاريءَ ذريعي چوڙ ڪندي هئي. ڪوري ڪاريءَ تي سنڌ ۾ علي بندر رهموڪي بازار ۽ سنڌڙي بندر آباد هوندا هئا. انهن بندرن، ڪڇ جي ترقيءَ ۽ آباديءَ ۾ اهم ڪردار ادا تي ڪيو.

ڪوري ڪاريءَ ذريعي، سنڌ جو ڪڇ ذريعي، ڏيساور سان واپار هلندو هو سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ ۾ ماڻهن، مال ۽ واپارين جي اچ- وڃ ٿيندي هئي."

ٻئي پاسي جاتي تعلقي ۾، گونگڙو ڦاٽ، "سير ڪاري" ۾ چوڙ ڪندو هو. سير ڪاريءَ تي 'سنڌو بندر' ۽ مل ڪاريءَ تي 'شاهه بندر' اُن وقت جا وڏا ۽ واپاري بندر هوندا هئا.[6]

سنڌ ۽ ڪڇ جا سياسي ناتا ٻه آڳاٽا آهن. راءِ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (499ع-642ع) ۾ سنڌ جي حڪومت جون سرحدون، اوڀر ۾ 'ڪنوج' تائين ۽ ڏکڻ- اوڀر ۾ سورت بندر تائين هونديون هيون. جڏهن برهمڻ گهراڻي جي حڪومت واري زماني (642ع- 712ع) ۾ محمد بن قاسم سنڌ ملڪ فتح ڪيو تڏهن ڪيترائي لوهاڻا ۽ ٻيا هندو آباديءَ وارا ماڻهو سنڌ ڇڏي، پر وارين غيرمسلم رياستن طرف لڏي ويا. اهڙيءَ طرح سومرن جي حڪومت واري زماني (1010ع- 1351ع) ۾، سومرن جي چوٿين حاڪم 'سنگهار پٽ دودو اول' جي ڏينهن ۾، ڪيچ کان وٺي هالاڪنديءَ تائين وارو سڄو ملڪ سومرن جي حڪومت ۾ شامل هو. اهڙيءَ طرح سمن جي دور (1351ع- 1521ع) ۾ ٻه ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جا علائقا، سمن جي حڪومت ۾ شامل هئا. انهيءَ ڪري ڪيترين ئي سنڌي قومون، سنڌ مان لڏي ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ وڃي آباد ٿيون. ساڳيءَ طرح ڪيترائي قبيلا انهن علائقن مان لڏي، سنڌ ۾ اچي رهيا. ايتري قدر جو ورهاڱي واري زماني تائين، سنڌ جي ڪيترن ئي قبيلن جا چڱا مڙس، ڪڇ ۾ رهندا هئا ۽

ڪڇ ۾ رهندڙ ڪيترين ئي جاتين جا چڱا مڙس، سنڌ ۾ رهندا هئا.

ورهاڱي کان پوءِ، سرحدن جي بند ٿي وڃڻ جي ڪري، ماڻهن جي اچ-وڃ جو سلسلو به بند ٿي ويو پر سرحد جي هُن پار راجستان جي بيڪانير، جيسلمير، جوڌپور، مارواڙ ميواڙ ۽ بارميڙ کان سواءِ، ڪڇ، گجرات ۽ ڪاٺياواڙ ۾ رهندڙ سنڌي جاتين پنهنجي ٻولي ۽ سنسڪرتيءَ کي اڄ ڏينهن تائين جاري رکيو آهي. ايتري قدر جو سنڌ جي وڏي صوفي شاعر، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جا وڏا ڄاڻو هن وقت به ڪڇ ۾ رهن ٿا. سنڌي ادب جي تاريخ ۾ هيٺ ڄاڻايل ڪڇ جا شاعر، سنڌي ٻوليءَ جا وڏا شاعر آهن:

(i) پير غوث محمد لکپت وارو
(ii) سيد مير صاحب آرڪاٽي وارو
(iii) سيد باقر شاهه ناڙاپي وارو
(iv) عمر لوهار ڀاٽئن وارو
(v) سيد قاسم شاهه مڏئيءَ وارو
(vi) سيد منٺار شاهه
(vii) ميرڻ مَلُوڪ کوڙ لکپت وارو
(viii) چڱو جت، ۽
(ix) عمر مينڌرو وغيره.

هن سلسلي ۾ ماستر محمد سومار شيخ جو ڪتاب 'ڪڇين جا قول' به پڙهڻ گهرجي.

اهڙيءَ طرح سنڌي جاتين جو وڏو انگ، بيڪانير، جيسلمير، جوڌپور، مارواڙ ميواڙ بارميڙ کان سواءِ ڪاٺياواڙ جي اڳوڻين رياستن جهڙوڪ: جهوناڳڙهه، درول، سانتلپور، راجڪوٽ، ڄام نگر، موروي، واراهي، نوانگر، مانا وادر ٻهاءَ نگر، گونڊل، مانڊوي، ماراهي ۽ منگرول کان سواءِ ڪڇ جي ٻني ۽ ٻين خطن ۾ اڄ به آباد آهي، جن جو ذڪر ڪيترن ئي حوالن سان اڳتي ڪيو ويو آهي.

راجستان ۾ خاص اولهه واري ڪيتر ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڦهلاءَ، خاص

ڪري لوڪ ساهتيہ جي ڦهلاءَ ۾ چارڻن، ڀٽن، ڀانن، جاجڪن، ميراثين، مڱڻهارن، لنگهن ۽ ٻين جاتين جي لوڪ ڪلاڪارن کان سواءِ سگهڙن جو وڏو هٿ رهيو آهي. لسانيات (ڀاشا وگيان) جي ماهرن جي اها راءِ آهي تہ:

"ناگر اپڀرنش، قديم دور ۾ ساهتيہ جو ذريعو (وَهاڻ) هئي، جا گجرات، راجستان ۽ اُن جي اولهہ طرف واري ايراضيءَ تي ادبي لحاظ کان چانيل هئي. ڏکڻ ۽ ڏکڻ- اوڀر ۾ سنڌ جي اوڀر واري حصي جا گجرات ۽ راجستان جي اولهہ واري ايراضيءَ سان گهاٽا ۽ گهرا ناتا هجڻ سبب، اُن وقت جا سگهڙ ۽ سياڻا ٻنهي طرفن ۾ بنا ڪنهن جهل پل جي پيا ايندا ويندا هئا."[7]

پروفيسر جهمٽ مل ڀاوناڻي اڳتي لکي ٿو تہ:

"اپڀرنش مان جدا جدا ديس ڀاشائون: سنڌي، راجستاني، گجراتي ۽ هندي وغيره ڇڇي ڌار ٿيون. اها جدائي عيسوي ٻارهين صديءَ ۾ شروع ٿي، پر پوءِ گهٽ ۾ گهٽ بہ صديون سنڌيءَ ۽ اولهہ راجستاني لوڪ وهنوار ڀاشا ۾ گهڻو ڦيرو ڪين آيو. حڪومتي ٻوليءَ ۾ برابر گهڻو ڦيرو آهي، پر انهيءَ جو لوڪ ڀاشا تي اثر خير ڪو پيو. ڪن سنڌي عالمن، عربي ۽ فارسيءَ ۾ ادبي مهارت حاصل ڪئي، پر عام خلق جي ٻولي سنڌي رهندي آئي، جا اُن وقت اولهہ راجستانيءَ کان گهٽي علحدي ڪانہ هئي. ڪي صديون پوءِ، هاڻوڪيءَ سنڌ جي ڪڇهہ حصي جو راجستان سان سياسي ۽ سموريءَ سنڌ جو راجستان سان ڀنگتي ناتو هلندو آيو."[8]

محترم رائچند چيلهاريءَ جو رايو آهي تہ:

"ڪڇ ۽ گجرات جي حاڪمن وانگر، راجستان جي راجائن نسان، سنڌ جي سوڍن، راڻن ۽ ٻين راجائي ڪل وارن، مائٽيون ڪيون. امرڪوٽ جي پرمار راجا سوڍي جي ڌيءَ سان لدروي ۽ پونگل

جي يادونسي راجا منڌر راءِ شادي ڪئي.“ (9)

چيلهاري صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

”ٿرپارڪر جا سوڍا بہ پنهنجون نياڻيون، ڪڇ، مارواڙ ۽ جيسلمير ۾ پرڻائيندا هئا.“ (10)

اهوئي سبب آهي جو سنڌ جا اولهہ راجسٿان ۽ ڪڇ سان سياسي ناتن کان سواءِ سماجي ناتا پڻ قائم هئا.

ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، ڪڇ جو وڏو عاشق هو. نوڪريءَ واري زماني ۾ وئڪيشن جا ڏينهن ڪڇ ضلعي جي ٻنيءَ واري حصي ۾ گذاريندو هو. رٽائرڊ ٿيڻ کان پوءِ، پنهنجي حياتيءَ جو وڏو حصو ڪڇ جي ٻنيءَ واري ڪيٽر ۾ گذاريائين. اُتي پنهنجو گهر اڏائي، اُتي ئي رهڻ لڳو هو ۽ زندگيءَ جا پويان ڏينهن اتي ئي رهيو ۽ آخري پساهہ بہ اُتي ئي کنيائين. ڪڇ جي باري ۾ ڊاڪٽر گدواڻيءَ ڪيترائي مضمون، مقالا ۽ ٽي چار ڪتاب بہ لکيا. هن سلسلي ۾ لکيل پنهنجي هڪ ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي زيارت‘ ۾ ڪڇ واري پنهنجي سفر کي ’سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت‘ ٿو ڪوٺي. هو لکي ٿو تہ:

”ها! اها منهنجي سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي زيارت ئي هئي. هر دفعي جڏهن بہ ٻنيءَ ۽ ڪڇ ۾ ٻوليائي اڀياس لاءِ ويندو آهيان تہ اُن دوري کي، سنڌي ٻوليءَ ۽ ڪلچر جي زيارت ئي سمجهندو آهيان، ڇو تہ ٻنيءَ جو علائقو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي ڪلچر جي انيڪ پهلوئن کي ساهہ سان سانڍي ويٺو آهي.“

ٻنيءَ جي سنڌين، انيڪ ڪشٽ ۽ ڪشالا سهندي بہ، سنڌي ٻوليءَ کي زندهہ رکيو آهي. انهن سببن جي ڪري اُتي وڃڻ، اُتان جي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ ۽ اُتان جي ڪلچر جو مُزو ماڻڻ، ڪنهن بہ درگاهہ تي وڃي سجدي ڪرڻ کان گهٽ ڪونہ آهي، يا ڪنهن تيرٿ آستان تي وڃي، اُتي مندر ۾ مورتيءَ اڳيان مٿو ٽيڪڻ کان گهٽ ڪونہ آهي.

هر دفعي پنهنجيءَ سنڌي امڙ جو نئون ۽ نرالو روپ ڏسندو آهيان ۽ اُن جي ٻولياڻي قسمن (varieties) جو اڀياس ڪري پنهنجيءَ سنڌڙي امڙ جي شاهوڪاريءَ اڳيان سجدو ڪندو آهيان ۽ اُن جي شاهوڪار ڪلچر اڳيان مٿو ٽيڪيندو آهيان.“ [11]

ٿارت جي علائقن ڪانياواڙ ڪڇ، مارواڙ ميواڙ جوڌپور جيسلمير ۽ بيڪانير جي وڏي حصي ۾ ڪيترين ئي هندو ۽ مسلم جاتيون آباد آهن، جيڪي نه فقط سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙيون آهن، پر اُنهن پنهنجو سنڌي ڪلچر به صدين کان قائم رکيو آهي. ڊاڪٽر پرسو گدواڻي، پنهنجي ساڳئي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جي زيارت‘ ۾ لکي ٿو ته:

”هن وقت تائين جيڪي به مقالا يا پي ايڇ. ڊيءَ جون ٿيسزون ڇپيون آهن، اُنهن ۾ ڪنهن به جتن، سمن، سومرن ۽ ڪنيرن وغيره جي ٻوليءَ جي ڪنهن به پهلوءَ جو اڀياس ڪونه ڪيو آهي. نه فقط ايترو پر رچناتمڪ ساهت ۾ پڻ فقط لڏي آيل هندن جا ئي بيان آهن. ڪٿي به ٿارت ۾ رهندڙ جت، سمي، سومري، ٿيبي، ڪنير، مڱڻهار ۽ ميگهواڙ جي نه زندگيءَ جا بيان آهن ۽ نه ئي اُهي ڪردار ٿارت جي سنڌي ساهت ۾ ملن ٿا، پر سنڌ ۾ ڇپيل ساهت ۾ به اهڙا ئين نه آهي.“ [12]

ڊاڪٽر گدواڻي، ساڳئي ڪتاب ۾ اڳتي لکي ٿو ته:

”ڪجھ سال اڳ جڏهن به سنڌي لوڪ ساهت جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن ائين ئي ڇوٽو پوندو هو ته سنڌي لوڪ ادب فقط ڪن ٻڍين وٽ سندن بستين ۾ وڃي بچيو آهي، بچيو ڇا آهي، بلڪ پوين پساهن ۾ آهي، پر اڄ اهوسچ نه آهي. اسان جا سنڌي ڳوٺ، لوڪ ادب جا خزانا آهن. لوڪ سنگيت جا پڻ خزانا آهن. لوڪ ساز ۽ لوڪ ڌنون اڄ به اسين ٿارت جي ٻوٽن ٽي ئي ٻڌي سگهون ٿا. نڙ، چنگ، بوڙينڊو، بينون ۽ مرلي وغيره سڀ

ساز اڄ بہ ٻنيءَ ۾ جيئن جو تيئن زندھ آهن. اهو ئي سبب آهي جو ڀارت سرڪار جي سهاري جيڪو ڦهريون فوڪ لور (فوڪ لور ۾ فقط ادب نہ ايندو آهي، پر هر لوڪ فن اچي ويندو آهي) تي ورڪشاپ ٿيو هو اهو ڪنهن سنڌي بستيءَ ۾ يا سنڌي ڪئمپ ۾ ڪونہ ٿيو هو پر اُهو ڪڇ جي 'نرونا' ڳوٺ ۾ ئي ٿيو هو. اهو ڳوٺ ٻنيءَ جي ڪناري تي آهي جتي سنڌ جون جُهونيون ذاتيون اڄ بہ سنڌي ڪلچر کي زندھ رکڻ لاءِ پنهنجن ويهن ئي ننهن جو زور لڳائي رهيون آهن. اهو ورڪشاپ 1978ع ۾ ٿيو هو. ڪجهہ سال اڳ شايد اها ناشدني مجي وجي ها. اهو ورڪشاپ بہ ڪيترن ئي ڀاڳ وننڌڙن لاءِ زيارت ئي هو."[13]

ساڳئي ڪتاب ۾ پروفيسر رام پنجواڻيءَ جي حوالي سان، آخري صفحي تي لکيو ويو آهي تہ:

"لوڪ ساهتيہ جي ڦهلاءَ ۾ وڏي هٿي پٽن، ڪٽڪن، چارڻن ۽ ڀڳتن ڏني آهي. جڏهن اخبارون ڪونہ هيون ۽ سفر جا وسيلا محدود هئا، تڏهن هي پٽ ۽ ڀڳت هوندا هئا جي ديسان ديس رُلن ڪندا وتندا هئا ۽ هتان جون خبرون ڪٽي هت پهچائيندا هئا. خشڪ نموني ۾ خبر چار نہ ڏيندا هئا، پر ڪوتا ۽ ڪهاڻيءَ جي روپ ۾. اهڙو ڪو سنڌي ورلي هوندو جنهن ڳاڙهي پڳڙيءَ ۽ اڇي جامي وارو ڀڳت نہ ڏٺو هوندو پيرن ۾ ڇير پائي، جڏهن ڀڳت عام خلق جي وچ ۾ بيهي سازن جي ساٿ سان ڳائيندا، نچندا ۽ ڪهاڻيون ڪٿندا آهن، تڏهن ڀيا کيل تماشا، ناٽڪ ۽ ناچ وسري ويندا آهن.

سنڌ ۾ اها ڀڳت عام وندر لاءِ بلڪل عمدو وسيلو هئي. هندو ۽ مسلمان هزارن جي تعداد ۾ بنا خرچ ڀڳت ڏسڻ ايندا هئا ۽ هڪ ئي وقت ناچ، راڳ ۽ ناٽڪ جو رس وٺندا هئا. اهي ڀڳت ۽ چارڻ ئي آهن، جن اسان جي لوڪ ڪهاڻين ۽ گيتن کي جيئرو رکيو آهي.

هِتي هند ۾، لوڪ ساهتيہ ۾ لوڪ سنسڪرتيءَ کي پنهنجي اصلوڪي روپ ۾ رکيو ويٺا آهن سوڍا، سومرا، سما، متوا، جت ۽ ٻيون سنڌي ذاتيون، جي هن وقت ڪڇ جي ٻنيءَ واريءَ ايراضيءَ ۾ ڪن ٻين دور دراز ڳوٺن ۾رهن ٿيون. انهن جي محفل رات جو مچندي آهي ۽ ڀِٽ ڀِٽ ڀدران شاهہ لطيف، چگي جت، سانوڻ فقير ۽ ٻين مڪاني شاعرن جي بيتن، ڏوهيڙن، واين، ڪافين سان رات رنگين ٿي ويندي آهي. وري جو اُن محفل ۾ سنڌي سگهڙ ڏنون، ڏور، هنر ۽ ڳجهارتون ڏيندا، وٺندا ۽ سليندا آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي جهونن لفظن جي پلٽ پلٽان ڪندا آهن. اهي ڳالهيون نہ رڳو ان محفل کي چار چنڊ لڳائينديون آهن ۽ محفل ۾ شريڪ ٿيندڙن کي وندر ۽ ورونهن ڏينديون آهن، پر اُن ڳالهہ جو ثبوت بہ ڏينديون آهن تہ سنڌي لوڪ ساهتيہ ۽ سنڌي سنسڪرتي جڳان جڳ پيئي جيئي.“[14]

شري ليلارام رچنداڻي، ڄيٺي لالواڻيءَ جي ڪتاب: ”ٻنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب“ جي مهاڳ ۾ 1992ع ۾ لکيو هو تہ:

”هن ڪتاب ۾ بہ ڄيٺي جو ڪيتر محدود رهيو آهي. رڳو ڪڇ ضلعي جي هڪ ننڍي ايراضيءَ تائين آهي جنهن کي ٻني چيو ويندو آهي ۽ جنهن ايراضيءَ ۾ هڪ سنڌي جاتي صدين کان وٺي رهندي ۽ پنهنجي لوڪ ساهتيہ، لوڪ سنسڪرتيءَ کي برقرار رکندي پيئي اچي. وري ٻني ايراضي ڪا گهڻ اهم بہ ڪانهي. ملڪ جي برک مخزنن ۾ اُن جو احوال اچي چڪو آهي.“[15]

شري ليلارام رچنداڻي اڳتي لکي ٿو:

”اِن ڏس ۾ شرف ۽ داد جو پهريون حقدار ڊاڪٽر پرسو گدواڻي آهي، جنهن گجرات سنڌي اڪادميءَ جي ساٿ ۽ سهڪار سان، بنا ڪنهن اُجوري ونڊ جي، ٻنيءَ ۾ ڏينهن جا

ڏينهن رهي، اُن ايراضيءَ جو لوڪ ساهتيہ ڪٿو ڪيو ۽ اُن کي لکيت ۾ بہ آندائين.“ (16)

هن ساڳئي ڪتاب ۾ ديوان ڄيٺو لالواڻي ’پنهنجي طرفان‘ واري عنوان هيٺ لکي ٿو تہ:

”ٻني، ڪڇ جو اهو علائقو آهي، جتي اڄ بہ اصلوڪيون سنڌي قومون رهن ٿيون. ٻني چاليهن ڳوٺن وارو ايشيا جو وڏي ۾ وڏو چراگاهہ وارو علائقو آهي، جتي اڄ بہ سنڌي ٻولي، سنڌي سنسڪرتي ۽ سنڌي لوڪ ادب قائم آهي.

’ٻنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب‘ نالي هن ڪتاب ۾ ٻنيءَ جي جدا سنڌي لوڪ ادب جي صنفن جي مواد کي ڪٺو ڪري پيش ڪيو ويو آهي. هن لوڪ ادب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جدا جدا اُپ ڀاشائن: سوڍڪي، جتڪي، ڪڇي، ڍاٽڪي ۽ ٿريءَ جا لفظ جيئن جو تيئن ڏنا ويا آهن ۽ ٻنيءَ جي ڪڇرين ۾ جهڙي انداز ۽ لهجي ۾ ان جا لوڪ پيش ڪندا آهن، اُهو انداز ۽ لهجو پڻ جيئن جو تيئن قائم رکڻ جي ڪوشش ڪيل آهي.“ (17)

’سپون‘ رسالي جي آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر 2004ع واري پرچي ۾ ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻي صاحب جو مقالو ڇپيو آهي، جنهن جو عنوان آهي: ”ٻنيءَ جا لوڪ گيت“. انهيءَ وشئہ تي ئي، ڊاڪٽر ڄيٺي لالواڻي صاحب پي ايڇ. ڊي ڊگريءَ لاءِ مقالو لکيو هو جيڪو هن ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ 1992ع ۾ پيش ڪيو هو. ٻنيءَ جي جاگرافيائي بيهڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر لالواڻيءَ سٺي ڄاڻ ڏني آهي. هُو لکي ٿو:

”ٻني يا اُن جي آسپاس جي ايراضيءَ ۾ ڪو بہ شخص سنڌ مان ويندو آهي تہ چوندا آهن تہ فلاڻو سنڌ مان آيو آهي، يا چوندا آهن تہ اسان جي شهر ۾ سنڌي آيو آهي. حقيقت ۾ اهو شخص ٻنيءَ يا ڪڇ جي ڪنهن حصي مان ئي آيل هوندو آهي.“ (18)

ڊاڪٽر ڄيٺي ائين بہ ڄاڻايو آهي تہ:

"شاھ صاحب، ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾ ڪيرو جمرو هيو ۽ لوٺو جيڪي جبل آهن، اُنهن جو بہ ذڪر پنهنجن رچنائن ۾ ڪيو آهي." [19]

ڊاڪٽر ڇيتو صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

"ٻنيءَ ۾ جت، متوا، نوڙي، هنگورجا، جوٽيجا، سما، سومرا، ريباڙي، پٽني، هالي پوٽڙا، لوهاڻا، سوڍا، ڪولهي، نؤتيار، ميگهواڙ وغيره جدا جدا قومون، ڳوٺن ۽ قبيلن ۾ رهن ٿيون، جيڪي پاڻ کي سنڌي سڏائيندا آهن ۽ سنڌي ڳالهائيندا آهن، منجهن ڪيتريون ئي سنڌي ريتيون رسمون اڄ بہ قائم آهن. ٻهراڙي کاڌ خوراڪ، رهڻي ڪهڻيءَ ۾ هُو سنڌي ئي آهن. سنڌي سنگيت ۽ سنڌي ڪچهريءَ جو لطف، ٻنيءَ جي ڳوٺن ۾ ماڻي سگهجي ٿو. ٻنيءَ جي سگهڙن وٽ اڄ بہ سنڌي لوڪ ادب ۽ سنڌي لوڪ گيتن جا قيمتي انبار پريا پيا آهن، جن کي هو وقت بہ وقت ڪچهرين ۾ پيش ڪندا آهن." [20]

ڊاڪٽر ڇيتو لالواڻي اڳتي لکي ٿو:

"حاصل مطلب تہ ٻنيءَ جا ڳوٺ، پارت ۾ سنڌين جا ڳوٺ آهن، جتي سنڌي لوڪ ادب ۽ لوڪ سنسڪرتي زنده آهي. ٻنيءَ جون ڪيتريون ئي قومون پير پٿوري کي پوڄينديون آهن ۽ چيٽي چنڊ جي ڏينهن، ان جو ميلو لڳائينديون آهن. ٻنيءَ جا لوهاڻا، 'دريا لال' جي پوڄا ڪندا آهن ۽ چيٽي چنڊ ڌام ڌوم سان ملهائي ڳائيندا آهن:

جُهولي رتناڻي، جُهولي رتناڻي، لائق لال اُڏيرو
رتناڻي راجا، جُهولي رتناڻي، جُهولي رتناڻي راجا
آهي تہ پير پليرو رتناڻيءَ راجا، لال اڏيرو. [21]

ڊاڪٽر ڇيتو اڳتي لکي ٿو:

"ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت، هن علائقي جي ماحول ۽ سماجڪ جيون جي عڪاسي ڪن ٿا. گيت لئه، رس، تال ۽ ڀاءَ سان ڀريل آهن، جيڪي ٻڌڻ واري جي دل ۽ دماغ تي ڇانئجي وڃن ٿا. ٻنيءَ جي گيتن ۾ گوناگونيت پڻ آهي ته خوشيءَ جي گيتن ۾ نصيحتون آلاپيل آهن." [22]

ڊاڪٽر لالواڻي صاحب اڳتي لکي ٿو ته:

"ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن جي قسمن تي نظر ورائجي ٿي ته ظاهر ٿي بيهي ٿو ته ڊاڪٽر بلوچ صرف مسلمانن جي سنڌي لوڪ گيتن کي ڪٽي جدا جدا قسمن ۾ ورهايو آهي ۽ هندن جي پوڄا، ڌارمڪ پرمپرا جي گيتن کي پنهنجي ڪتاب ۾ شمار نه ڪيو آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر ڀارتيءَ وري هندن جي سنڌي لوڪ گيتن طرف وڌيڪ ڌيان ڏنو آهي. پر هڪ حقيقت اها بہ اُڀري اچي ٿي ته ٻنهي ودوانن جي لوڪ گيتن جي قسمن کي جوڙجي ته ڄاڻ پوي ٿي ته سنڌي لوڪ گيت سنڌيءَ ۾ تمام جهجهي انداز ۾ آهن. اُهي سنڌ ۽ سنڌي بستين ۾ چپي چپي تي ڳاتا وڃن ٿا.

جيئن ته ٻنيءَ ۾ جت، سما، سومرا، متوا ۽ نوتيار وغيره سنڌي مسلمان قومون آهن. لوهاڻا، ڪولهي، ڀانوٽالي، سوڍا، ميگهواڙ ۽ ربباڙي وغيره هندو سنڌي آهن، جنهن ڪري ٻنيءَ ۾ ٻنهي قسمن جي لوڪ گيتن جون روايتون اسان کي ملن ٿيون. جيئن ته سيني طبقن، قبيلن جا رواج پنهنجا، ريتيون پنهنجون، رهڻي ڪهڻي پنهنجي، سنسڪار پنهنجا، وشواس پنهنجا پنهنجا آهن، اُن ڪري انهن سيني جي نمائش ٻنيءَ جي سنڌي لوڪ گيتن ۾ ٿئي ٿي." [23]

ڊاڪٽر چيني هڪ خاص نقطي تي پنهنجي هن مقالي ۾ لکيو آهي. هُو لکي ٿو ته:

"هتي اهو ذڪر ڪرڻ بہ واجب ٿيندو تہ شاهہ صاحب، سنڌ جو سرتاج شاعر تہ آهي ئي، پر گجرات ۽ ڪڇ جي سنت ڪوين جو بہ 'سرتاج شاعر' ڪري سڏيو ويندو آهي. سئوراشٽر، ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جو ادب، شاهہ صاحب جي ڪلام کان سواءِ چٽڪ آڌورو اڌورو آهي. شاهہ صاحب خود لس ٻيلي کان ٿيندا، ڪڇ پهتا هئا. ٻنيءَ جي ميڙن، ملاڪڙن، ڪچهرين ۽ درگاهن تي شاهہ صاحب جو ڪلام ڳاتو ويندو آهي. ٻنيءَ جا سگهڙ، جت ۽ ٻيا فقير، گايڪ، شاهہ صاحب جا سچا شيدائي آهن." [24]

'ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت' جي موضوع تي، منهنجي سائينءَ مرليڌر جيٽلي جو مقالو سپون رسالي جي جنوري- فيبروري ۽ مارچ 2004ع واري پرچي ۾ ڇپيو آهي. اهو مقالو حقيقت ۾ ڊاڪٽر جيٽي لالواڻيءَ جي، 1992ع ۾ پي ايچ ڊيءَ لاءِ پيش ڪيل مقالي جو هڪ جائزو آهي. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر محمد اسماعيل شيخ صاحب جي گهر ۾، هندستان مان آيل ڊاڪٽر جيٽلي ۽ ٻاءِ هيري ٺڪر جي مان ڏنل دعوت ۾، پنهنجي ڪيل تقرير جو ذڪر ڪيو آهي. ڊاڪٽر جيٽلي صاحب پنهنجيءَ تقرير ۾ فرمايو هو:

"سنڌي ٻوليءَ ۽ لوڪ ادب جو دائرو فقط سنڌ جي سياسي حدن اندر محدود نہ آهي. پاڪستان ۾ سنڌ صوبي کان ٻاهر بلوچستان ۽ ڏکڻ پنجاب (ملتان، بهاولپور، ديرا غازي خان وغيره) جي ايراضين ۾ بہ سنڌي ٻوليءَ جو ڦهلاءُ آهي ۽ اُتي پڻ اسان کي لوڪ ادب جي کوج ڪرڻ گهرجي.

ڀارت ۾ راجستان ۾ جيسلمير، جوڌپور ۽ ٻارميڙ واريون ايراضيون ۽ گجرات ۾ ڪڇ ۽ سؤراشٽر وارا ڪيترا اهڙا آهن، جتي سنڌيءَ جون اُپڀاشائون ڳالهايون وڃن ٿيون ۽ اُتي پڻ زباني روايتن ۾ سنڌي قصا ۽ ڪهاڻيون ۽ سنڌي لوڪ گيت موجود آهن، جن جي گڏ ڪرڻ طرف سنڌ جي عالمن جو خير ڪو ڌيان ويو آهي.

شاهہ لطيف جو ڪلام اولهہ راجستان ۽ ڪڇ جي عوامي ڳائيندڙن وٽ، زباني روايتن ۾ محفوظ آهي. اها نهايت خوشيءَ جي ڳالهہ آهي تہ ڀارت ۾ سنڌي لوڪ ادب جي تحقيق ڪندڙن جو ڌيان اِن طرف ويو آهي. جينت ريلواڻي، سنڌ ۽ گجرات جي رشتن ناتن تي چڱي وقت کان لکندو رهيو آهي. اجمير جي هندي ليڪچرار ڊاڪٽر شريمتي ڪشني ڦلواڻي کيماڻيءَ، اولهہ راجستان ۾ پُرچلت سنڌي پريم ڪٿائن تي کوج ڪري، جوڌپور يونيورسٽيءَ مان، ڊاڪٽر آف فلاسافيءَ جي ڊگري حاصل ڪئي آهي. ساڳيءَ طرح ڊاڪٽر جيتي لالواڻيءَ بہ ڪڇ جي ٻني ڪيتر ۾ مرُوج سنڌي لوڪ ادب کي ڪٺو ڪرڻ ۽ اُن جو تحقيقي اڀياس ڪرڻ جي ڏس ۾ اڳتي وک وڌائي آهي." (25)

سپون رسالي جي ساڳئي پرچي ۾ شري پدم ديودت شرما 'پدم راج' جو محترم تاجل بيوس جي اوپيرا 'مومل راڻو' تي هڪ نهايت ئي اهم تبصرو ڇپيو آهي. هن تبصري ۾ احترام جي لائق ليکڪ لکيو آهي تہ:

"جيسلمير ۾ مومل راڻي جو داستان لوڪن ۾ مروج آهي تہ اُتي جي سرڪاري هوٽل جو نالو 'مومل' آهي. ان مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هن داستان کي راجستان ۾ ڪيتري نہ گهڻي مقبوليت آهي." (26)

آءٌ يقين سان چوان ٿو تہ موسيقي ۽ اوپيرا يا بيلي جي باري ۾ جيتري ڄاڻ شري پدم ديودت رکي ٿو اوتري هت سنڌ ۾ شايد ئي ڪو صاحب رکندو هجي. منهنجيءَ دل چاهيو ٿي تہ شري ديودت، مومل جي ماڙ ۽ مڪان جي باري ۾ ڪجهہ وڌيڪ لکي ها ڇاڪاڻ تہ اسان جهڙن کي اُن طرف رائج لوڪ ساهتيہ خاص ڪري سنڌي لوڪ ساهتيہ جي ڪا بہ خبر ڪانهي.

اولهہ راجستان ۾ رائج سنڌي لوڪ ساهتيہ جي باري ۾ 2002ع ۾ محترمہ ڪشني ڦلواڻيءَ جوڌپور يونيورسٽيءَ ۾ پي ايچ ڊي ڊگريءَ لاءِ جيڪو مقالو پيش ڪيو هو اهو معلوماتي مقالو آهي، ان ۾ هن سلسلي ۾ لکيل

پراڻن بيانن جي پٺڀرائي ڪئي آهي. ڊاڪٽر ڦلواڻيءَ جي ٿيسز تہ اڃا مون ڏٺي ڪانهي، پر پاڻ هن مقالي ۾ لکي ٿي تہ:

"راجستان ۾ سنڌي گائڪيءَ جي روايت اوترو ئي قديم آهي، جيترو هتي جو عوام. ائين تہ لوڪ ساهتيہ جي هر هڪ صنف، مثلاً: لوڪ ڪٿا، لوڪ گيت ۽ لوڪ ناچ وغيره، سموري لوڪ جي ملڪيت هوندي آهي ۽ اُن کي قائم رکڻ ۾ سموري لوڪ جو يوگدان هوندو آهي. هن جي پڙهندڙن جو پتو نہ هوندو آهي جو پيءُ کان پٽ، ماءُ کان ڌيءُ، سس کان نُنهن ۽ گهوٽ کان زال تائين، نديءَ وانگر پروهات ٿيندو رهي ٿو. پر راجستان ۾ پيشيور ڳائڻن جي مختلف گروپن هن روايت کي وڌيڪ سگهارو ڪري جيئرو رکيو آهي، جن ۾ لنگها، مڱڻهار هندو ڍولي، مسلم ڍولي، ميراثي، ڀاٻوجيءَ جا ڀوپا، ديو نارائڻ يا بگڙاوتن جا ڀوپا، ماتا جيءَ جا ڀوپا وغيره.

ورهاڱي کان اول اولهہ راجستان جو سمورو حصو سنڌ صوبي سان جڙيل هو جنهن کي 'ٿر' (ٿار پرديش) چئجي ٿو. ورهاڱي بعد جيڪو حصو ڀارت جي حد ۾ آيو اُتي سنڌي سنسڪرتي پنهنجي جيئري جاڳندي روپ ۾ قائم آهي."[27]

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي:

"سنڌ (پاڪستان) جي سرحد سان لڳل راجستان جو اٽڪل 100 کان 125 ڪلوميٽر ڪيتر جنهن کي 'گهاٽ' (گهٽ) چئجي ٿو اُن ۾ رهندڙ اڄ بہ سنڌي ڀاشا جو استعمال ڪن ٿا. ٿار ڪيتر جو ٻن ملڪن (هندستان ۽ پاڪستان) ۾ ورهائجي وڃڻ ڪري ڀاشائي حالت ۾ ڪو بہ فرق ڪونہ آيو آهي.

حقيقت ۾ ٿار جو ريگستاني ڪيتر، سنڌي ڀاشا جو بنيادي ڪيتر آهي ۽ هتان جي ڪڻ ڪڻ سنڌي سڀيتا، سنسڪرتي ۽ سنگيت جي رنگ ۾ رڱيل آهي."[28]

ڊاڪٽر ڪشني اڳتي لکي ٿي ته:

"سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ جا رکشڪ (بچائيندڙ) خاص ڪري لنگها ۽ مڱڻهار جاتيءَ جا مسلمان آهن. اهي راجستان جي اُتر- اولهه حصي ٻارميڙ، جيسلمير، جوڌپور ۽ بيڪانير ۾ آهن. انهن جا گهڻا ڪٽنب جيسلمير نالي پراڻي رياست ۾ رهندا آيا آهن. سياسي ۽ جاگرافيائي نظر کان اهي حصا ڀارت ۽ پاڪستان جي سرحد جو نرماڻ ڪن ٿا. ان ڪري ظاهر آهي ته هن جاتيءَ جا گهڻا ڪٽنب اڄ به ٻنهي ملڪن جي سرحدي کيترن ۾ آهن؛ هڪ ٻئي وٽ اچن وڃن ٿا. لوڪ ڪلا ڄاڻو ماهر ڪومل ڪوٺاري 'چرمي' نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لنگها جاتيءَ جي هڪ شخص جي 'ونش' جو سلسلو گڏ ڪندي لکيو آهي:

"اڄ جا لنگها نوجوان پنهنجون ڇهه پيڙهيون اڳ تائين هندو ڌرم جا مڃيندڙ هئا ۽ اتهاسڪ ڪارڻن ڪري هنن اسلام ڌرم قبول ڪيو." (29)

پنهنجي پي ايچ. ڊي جي کوجنا جي ڪم دوران، ڊاڪٽر ڪشنيءَ جي جن لوڪ ڳائڻن سان واقفيت ٿي هئي، اُنهن جا نالا به ڄاڻايا اٿس. اُهي لوڪ ڳائڻا هئا:

"پونگر خان مڱڻهار، ڪپڙا خان، بادو خان ميراثي، پيڪو خان مڱڻهار، سانوڻ خان، بيجل خان. اهي سڀ ٻارميڙ ۽ اردگرد جي ڳوٺن جا هئا. اهڙيءَ طرح ڪرٽا پيل، حاجي خان، صديق خان، راجا خان، مُولا خان، جيسلمير ۽ آس پاس جا هئا. عزيز خان، لنگها ڳوٺ ديداسري (جوڌپور) جو وينل هو." (30)

ڊاڪٽر ڪشني لکي ٿي ته:

"اهي سڀ لوڪ ڳائڻا لَئه ۽ سنگيت جا ماهر، سُرن جا جادوگرِ آهن. جيڪي پنهنجي ساٿي ڳائڻن ۽ سازن سان گڏ،

جنهن وقت ڳائيندا آهن تہ ٻڌندڙن جو ٻِتو ئي پاڻي ٿِي ويندو آهي. هي لوڪ قصا، پريم ڪهاڻيون، بيت، ڏوهيڙا، ڏور ڪافي، ڪلام ۽ وائي وغيره سنڌي شعر ۽ سنگيت جا ڪيترائي روپ ڳائيندا آهن. انهن جي ڀاشا، ڀاو ۽ سنگيت روحاني لڳندا آهن، ان ڪري ٻڌندڙ بہ روحاني آنند جي ساگر ۾ ٽُٻيون ڏين ٿا."[31]

هوءَ اڳتي لکي ٿي تہ:

"شاهہ جي رسالي جا جيڪي سُرَ آهن، هي اڻ پڙهيل ڳائڪيءَ جي روپ ۾ ڳائيندا آهن. سنڌين لاءِ ڪيڏي نہ فخر جي ڳالهہ آهي جو اسان جو شعر، اسان جو سنگيت اسان جي فيلسوفي هي غريب مسڪين ڪيترين ئي پيڙهين کان سنڀالي ويٺا آهن. اسان جي هڪ پيڙهي بہ پنهنجي عاليشان وراثت کي سنڀالي نہ سگهي آهي.

لوڪ ڳائڻن کي سنڌ جي نہ ڄاڻ ڪيترن ئي صوفي شاعرن جو شعر ياد آهي. قاضي قادن، شاهہ عنايت، شاهہ عبداللطيف، منٺار فقير، بابا بلهي شاهہ، بابا فريد، صاحب ڏنو سچل سرمست، صادق فقير، عالم خان، ميرو ساوڻ، روحل فقير، مراد خان ۽ قاسم وغيره. انهن شاعرن جو شعر جنهن ٻوليءَ ۾ آهي، لوڪ ڳائڻا انهيءَ ٻوليءَ ۾ جيئن سنڌي، پنجابي، سرائڪي، ٿريلي ۽ ڪڇي وغيره ۾ ڳائي ٻُڌائيندا آهن.

هنن قصن کان علاوه لالي جي ڳالهہ، مورڙو مگر مڇ، دودو چنيسر، رپو شهزادي، بروا بادشاهہ، يوسف زليخا، راجڪماري عائشہ ۽ نہ ڄاڻ ٻيا ڪيترائي قصا ڳائيندا آهن. عمرڪوٽ جي ٻاري ۾، ٻارميڙ جي ٻاري ۾، جيسلمير جي ٻاري ۾ ڪيتريون ئي ڳالهيون ڳائينديءَ سندن ڳائڪيءَ تي خمار ڇانئجي ٿو وڃي؛ نتيجتاً ڳائڻي سان گڏ ٻڌندڙ بہ بي خود ٿي جُهومڻ لڳي ٿو."[32]

ڊاڪٽر ڪشني اجا بہ اڳتي لکي ٿي تہ:

"راءِ ڏياچ جي قصي ۾ جنهن ۾ چارڻ جي سنگيت جو ذڪر ڪيو ويو آهي، هنن لوڪ ڳائڻن جي پرمپرا اُن ڪان به پراڻي آهي. هيءَ نه چارڻ ڪيترن سالن ڪان راجستان جي اُتر- اولهه ڀاڱي ۾ ۽ سنڌي توڙي گجراتي ڀاشا ڳالهائجندڙ ڪيتر جي ماڻهن جي هردي ۾ وسيل قصا ڳائيندا رهيا آهن. لوڪ ڳائڻا، راج ڪوي ڪونه هئا، پر لوڪ ڪوي ضرور هئا. هو ڳائڻا به هئا ته هنن ۾ ڪوي پرورتي به جنم جات ۽ ڪُل جي پرمپرا ڪان قائم هُئي. هُو آشو ڪوي به هئا ۽ جن جن جي پرمپرا سان قائم لوڪ قصن ۾ ڪجهه نه ڪجهه پنهنجون سٽون به جوڙيندا ويندا هئا.

اڄ سوين سال گذري وڃڻ بعد به سندن چالو پيڙهيءَ ۾ پڻ پنهنجي ٻڌندڙن کي پنهنجي سُرن جي جادوءَ سان ٻڌي رکڻ جي سگهه موجود آهي. سنڌي لوڪ ساهتيه جو هيءُ وڻندڙ رومانجڪاري پکش پڙهڻ يا ٻڌڻ سان سمجهه ۾ نٿو اچي سگهي. اهو ته پنهنجي شخصيتي ڪنن ۽ اکين سان ٻڌڻ ۽ ڏسڻ ئي ضروري آهي. اهو عجيب سمو ۽ اُن جو هيءُ رومانوي رنگ اڄ به ڏيهه پرڏيهه ۾ ٻڌندڙن کي پنهنجي روماني سنگيت ۽ لوڪ اتسون (جلسن) ۾ ڇڪيندو رهي ٿو." (33)

ڊاڪٽر ڪشني به ياءِ ورياڻي واريءَ شڪايت کي ورجايو آهي ۽ لکي ٿي ته:

"الهندي راجستان جي ٿار ڪيتر ۾ مارواڙي ۽ سنڌي ڀاشا جي هڪ وسيع لوڪ گائڪي پرمپرا آهي. مارواڙي لوڪ- گائڪيءَ کي ڦلڻ ڦولڻ جو ڪم راجستان جا عالم، سرڪاري ۽ خانگي سنستائن جا عملدار پنهنجو پورو سهڪار ڏيئي وڌائين ٿا. ٻارن، وڏن ۽ بزرگ لوڪ ڪلاڪارن لاءِ اسڪالرشپ طئي ڪيل آهي. جڏهن ته سنڌي ڀاشا جي جيڪا ايتري وسيع لوڪ روايت آهي، اُن جو ڪو قدردان ڪونهي. مون پنهنجي اکين سان ڏٺو ته سنڌيءَ جا لوڪ ڳائڻا، سنڌي ڪلام ڪافيون، بيتن جون

ڪجهه سٺون ڳائي، چپ تي ويندا هئا ۽ مون کي چوندا هئا تہ اسان جا ڪريون. سوين گيت ڪلام اسان کي ايندا هئا. نہ ڳائڻ ڪري اسان اُهي ڀلجي ويا آهيون. مان چپ چاپ پنهنجي هن وسيع وراثت جي زوال (پتن) کي ڏسندي رهندي هئس. هڪ تہ هن ڪيتر ۾ جان وٺڻ جيترو ڏڪار پوندو آهي، ٻيو سنڌ پاسي وڃڻ جا هنن جا رستا بند ٿي ويا آهن. هندستان جا سنڌي پنهنجي وراثت کي ڀُلجي ويا آهن. هاڻي ويچارا هي مسڪين ماروئڙا پنهنجي روح رهاڻ هن سنگيت سان پيا ڪندا آهن. پر ڪيستائين؟ ضرورت آهي سنڌي ڀاشي سنسڪرتيءَ جي لوڪ گيتاتمڪ روپ کي پوريءَ طرح محفوظ رکڻ جي. مان هن منچ تان سيني کي هڪ دفعو وري وينتي ٿي ڪريان تہ پنهنجي هن وسيع وراثت کي بچائڻ جي، جيڪا اڄڻ واريءَ پيڙهيءَ کي راهہ ڏياريندي ۽ اڄڻ واريون پيڙهيون، پنهنجي هيءَ وراثت بچائي، ان تي ناز ڪنديون.“ (34)

ورياڻي صاحب بہ ان سلسلي ۾ لکي ٿو تہ:

”جيسلمير جا ماڻهو پاڻ کي سنڌي ڪوٺائڻ ۾ فخر وٺندا آهن. سچ پچ هو آهن بہ وشال سنڌ جا لوڪ. ساڳي حالت آهي ٻارميڙ، ڪڇ ۽ سؤراشٽر جي ماڻهن جي، پر اسان پنهنجيءَ تنگدليءَ ڪارڻ ڪين پرائو ڪوني. سنڌي جاتيءَ کي ننڍڙو چامڙو ڪري ڇڏيو آهي. سنڌي سازيندڙ ڳائڻا ۽ ڪلاڪار سڀ انهن پاسن جا آهن.“ (35)

ورياڻي صاحب، پنهنجي انهيءَ ساڳئي مضمون ۾ پنهنجي انهيءَ سنسڪرتيءَ کي ڀارت ۾ بچائڻ لاءِ هڪ رٿ بہ ڏني آهي، جنهن جي ڀارت ۾ شري سريش ڪيسواڻي، لڇمڻ ڪومل، جهمٽمل واڌواڻي، ڊاڪٽر جيٺي لالواڻيءَ ۽ ٻين انهن سنڌي سرڪاري يا غيرسرڪاري سنستائن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن کي ڏيڻ گهرجي. ’گجرات سنڌي اڪادمي‘ ۽ ٻيا ادارا تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪري رهيا آهن. پر ’نئشنل سينٽر فار ڊيولپمينٽ آف

سنڌي لئنگئيج' کان سواءِ، خانگي طور بہ ڪونہ ڪو قدم کڻڻ گهرجي. ياءُ وريامي لکي ٿو تہ:

"هر سال فيبروري مهيني ۾ ٽن ڏينهن جو 'مارو ميلو' لڳندو آهي. هي ميلو ٽورسٽ کاتي ۽ انفرميشن ڊپارٽمينٽ جي سهڪار سان لڳندو آهي. هڪ شاهي ميدان تي (جو لڳ ڀڳ قلعي جي پٽ ۾ آهي)، مَلَهہ، ڪُشتي، ديسي رانديون، اُٺن جا ڪسرتي ڪرتب، گهوڙن جي ڊوڙ مردن جي تلواري لڙائي، سندن ڪپڙن جي چمڪ ڏمڪ، جدا جدا پڳڙيون ۽ پٽڪا، ڌوتيون ۽ سُٿڻيون، چوڙيدار پئجاما، قميصون ۽ ڪڙتا، هٿيار ۽ ڪرتب، سهڻيون ۽ چمڪندڙ موجڙيون ۽ جُتيون، اُنهن تي زريءَ جو ڪم، چيلهہ تي ٻڌل پٽا، ڪمر ۾ جلويدار مياڻ ۽ اُن ۾ شمشير (تلوار) ڏسڻ لائق هئا. اُن کان سواءِ زالن جا گيت، سنگيت، آلاپ، نرتيہ واري واري سان ڏيکاريا ويا. ڪڏهن جوڌپور تہ ڪڏهن ٻارميڙ، ڪڏهن جيسلمير تہ ڪڏهن بيڪانير ۽ گجراتي گيت، گربا ۽ نرتيہ.

هي جلويدار گيت ڏسي حيرت ۾ پئجي وياسين. اوچتو پڌرائي ڪيائون تہ هي 'ويسٽرن انڊيا ڪلچر' جو منظر آهي پر مون کي 'مرائي ۽ سنڌي ڪلچر' جا ڪي بہ اسم نظر نہ آيا. ايرڪا ٿي رهي هئي تہ اسين بہ جيڪر پنهنجا نجي پروگرام بانيڪارن معرفت پيش ڪرايون ۽ هر سال سنڌي ڪلا ۽ ڪلاڪارن کي اوچ ڏيون ۽ ان لاءِ سنڌي ڊانسن، ڊراما سنگيت ۽ نرتيہ اڪادمي کوليون.

هتي هڪ ڳالهہ جو ذڪر ڪرڻ شايد موزون ٿئي، سو هيءَ تہ مرڪزي سرڪار جي ڪلچر وياڳ طرفان، هر پرانت ۾ 'سانگ اينڊ ڊراما ڊويزنس' کوليا ويا آهن. سرڪار کي لڳاتار ڏهہ سال لکندا رهياسين تہ سنڌ ٻارڊر تي اهڙو سنڌي يونٽ کولجي، پر سرڪار وٽ نہ ڪن آهن ۽ نہ من! اسان وٽ

بارگيننگ پاور جو ڪونهي! اسين بہ اگهور ننڊ ۾ آهيون.“[36]

هاڻ کوکرو پار ۽ مونا ٻاؤ سرحد کلي وئي آهي. روزانو ٽرين سروس بہ چالو ٿي ويندي. جيڪڏهن راجستان سرڪار پنهنجي طرف، سرحد جي ويجهو ڪو اهڙو ڪلچرل يونٽ کوليندي تہ پڪ سان چوان ٿو تہ اسان جي سنڌ سرڪار بہ اهڙي ڪلچرل يونٽ کولڻ ۾ سُستي ڪانہ ڪندي. ائين ڪرڻ سان نہ فقط ڪلچرل ميل جول وڌندو پر سرحد جي هُن پار سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري کي هٿي ملندي.

منهنجي خيال ۾ ڀارت ۾ اُهي سنڌي جيڪي سنڌي ٻولي ۽ سڀيتا لاءِ ڪوشش ڪري رهيا آهن، اُنهن کي ڍاٽ ورياٽيءَ ۽ نياٽي ڪشني ٿلواٽيءَ جي رٿ تي سوچڻ گهرجي.

حوالا

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي، چامر شورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي.
2. هيرو ٺڪر: قاضي قادن جو رسالو
3. جهمون چگاڻي: مهامتي پراڻ ناٿ،
4. پريتم ورياٽي: جيسلمير سرحد جو تهذيبي اڀياس (1987ع)، تماهي سپون، اپريل- مئي- جون 2006ع ممبئي، ص 15
5. ايضاً، ص21
6. Aitkin,
7. جهمٽمل ڀانواٽي: ڍولا مارو بمبئي، هندوستان ساهتيہ مالا، 1956ع، ص77
8. ايضاً
9. رائچند چيلهاري: تاريخ ريگستان، پاڱو پهريون، حيدرآباد، سنڌي ادبي بورڊ، 1956ع، ص72
10. ايضاً
11. پرسو گدواٽي، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي زيارت، دفتر پنڌار- گانڌي نگر، گجرات سنڌي اڪادمي، 1989ع، ص ص 1-2
12. ايضاً، ص 2

13. ايضاً, ص ص 3 ۽ 4
14. رام پنجواڻي، پروفيسر: سنڌي ٻوليءَ جي زيارت جو آخري صفحو ايضاً, ص 88
15. جيٺو لالواڻي: ٻنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب, مهاڳ لکندڙ ليلا رامرچنداڻي، احمد آباد, ساهيجپور بوگها, ڪوتا پرنٽنگ پريس, 1992ع, ص ص 3 ۽ 4
16. ايضاً, ص 4
17. ايضاً, ص 9
18. جيٺو لالواڻي, ڊاڪٽر: ٻنيءَ جا سنڌي لوڪ گيت, ٽماهي سپون, پروفيسر رام پنجواڻي لٽرري ۽ ڪلچرل سينٽر جي مخزن, ممبئي, آڪٽوبر- نومبر ۽ ڊسمبر, 2004ع, ص 25
19: ايضاً
20 ايضاً, ص 25
21 ايضاً, ص 26
22 ايضاً
23 .ايضاً, ص30
24 مرليڌر جيٽلي, ڊاڪٽر: ٻنيءَ جا لوڪ گيت, ماهوار سپون, جنوري- فيبروري ۽مارچ, 2004ع, ايضاً, ص 43
25 ڏسو سپون جنوري- فبروري ۽ مارچ, 2004ع, ص 8
26 ڪشني للواڻي, ڊاڪٽر: راجسٿان ۾ سنڌي لوڪ ڳاٿا- راڳيندڙ ٽماهي سپون, آڪٽوبر- نومبر- ڊسمبر ص2004ع, حوالو ڏنل آهي, ص 31
27 ايضاً
28 ايضاً
29 ايضاً
30 ايضاً
31 ايضاً, ص 32
32 ايضاً, ص 33
33 پريتم ورياڻي: جيسلمير سرحد جو تهذيبي اپياس (1987ع), ٽماهي سپون, اپريل- مئي- جون, 2006ع, ص 18
34 .ايضاً, ص 17